

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Сукупність моделей людської поведінки складають структуру суспільств всіх цивілізованих країн світу. На формування таких моделей поведінки пішли століття. Різновиди людської діяльності (виробнича, мовна, із створення засобів життєзабезпечення тощо) є типовими для всього людства, але в кожній національній культурі вони оформляються різними, специфічними саме для неї способами. Звідси викристалізовується феномен національної ментальності конкретної нації.

Фактори формування української національної ментальності сьогодні є актуальною проблемою соціально-філософських розвідок вітчизняних науковців. Зокрема, з погляду онтології. Ментальністю віддзеркалюються підвалини картину світу, утворюються смисли тієї реальності, в якій перебуває людина і яка протистоїть людині, отже, аналіз ментальності як сукупності думок, вірувань, традицій, що стосуються глибинного рівня колективної й індивідуальної свідомості, стикається з розглядом як традиційних, так і нових проблем онтології. Картина світу будь-якої нації фіксується у певних ментальних структурах, що містять стійкі образи світу, життєвий та практичний досвід національних індивідів й спільнот, форми їх світовідчуття. Такі ментальні структури, за умови дослідження їх національних особливостей й відповідних конкретній нації факторів формування, постають предметом сучасних філософських дискусій.

В.Вундт, М.Вебер, П.Бурдьє, Г.Дінгес, К.Маннгейм, Е.Фромм, Ранке й інші соціальні мислителі ХХ ст., звертаючись до проблематики ментального в широкому тлумаченні, напрацювали багато важливих висновків щодо феномену саме національних ментальностей, перетворюючи соціологічні теорії суспільних структур на історію культури та культурно-національних ментальностей [1]. Загальним висновком їх праць було: нації відрізняються одна від одної не тільки умовами їх життя, а й духовним складом, що виражається в особливостях національної культури й ментальності.

На пострадянському просторі найбільш вагомими з проблеми ментальності є праці А.Я.Гуревича [2], який ментальні автоматизми називає способами орієнтації, що імпліковані в людську поведінку. Будь-які елементи людської поведінки функціонують в суспільстві як культурні акти, в контексті національного соціального дискурсу.

Так само й українські соціологи та філософи національний соціальний контекст називають тим тлом, який створює та регулює специфічні властивості ментального феномену. Зокрема, автори ґрунтового дослідження з проблем теорії ментальності [3] зазначають, що, незважаючи на те, що в будь-якій культурі структура й типи суспільної комунікації є тотожними (економічні дії, політичні оцінки, побутово-сімейні емоції тощо), осмислюються, регулюють поведінку людей вони по-різному. Ментальність продукується в процесі життєдіяльності нації й пронизує всі її сторони. За твердженням С.Кримського, вона інституалізує себе у "вигляді інтерсуб'єктивного колективного досвіду усіх різновидів суб'єкт-об'єктної взаємодії" [4, 45], тим самим ментальність набуває онтологічного статусу і перетворюється на одну із важливих характеристик своєрідності олюдненого національного буття, складає суб'єктивний зміст життєвого середовища людини. До того ж, на думку С.Пролеєва, ментальний феномен "не даний безпосередньо, його можна лише угледіти в іншій реальності й розшифрувати в процесі аналізу" [5, 20]. І.С.Старовойт, М.Попович, С.Кримський, Б.В.Попов й інші вітчизняні автори, звертаючи увагу на неможливість внутрішнє суб'єктивне життя індивіда однозначно "втиснути в якісь параметри", проте ментальні стани внутрішнього світу можуть бути вивчені, концептуалізовані й артикульовані, отримати "більш-менш регулярний опис" [6, 63-69].

Отже, завданням статті є соціально-філософське дослідження української національної ментальності, факторів її формування, пошук засад з'ясування її сутності та складників.

Ментальність є наслідком тривалого історичного розвитку національного соціуму. Такий розвиток породжує певний надіндивідуальний "національний дух", що робить націю самостійною, автономною, самодостатньою складовою людства, цілісною етнічно, культурно й психологічно, такою що характеризується багатьма власними характеристиками й особливостями, зокрема, ментальністю. Ментальність можна назвати людським виміром історії або людською активністю, що об'єктивована в матеріалізованих (не-людських)

культурних формах. Це своєрідна психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, відданих своєму національному "коду", що історично склався, в будь-яких суспільних обставинах. Індивіди одного народу носять у собі ментальний "відбиток" своєї особливої природи.

При всій неповторності різних історичних етапів розвитку духовності певного народу вони мають внутрішній зв'язок і логіку взаємопереходів. Ментальність дозволяє говорити про національну культуру як про послідовний історичний процес, яка (культура) обновляється, розгортається у часі, але ніколи не зникає, доки існує народ.

Ментальність народу укорінена у вихідні умови його життя та виходить із межових факторів його буття як певного соціуму. Ментальність існує доти, доки існує народ як цілісний історичний суб'єкт, який займає своє особливе місце у загальній картині розвитку людства. Ментальний світ людини має певну сукупність архетипічних структур. Ці структури є або природженими для людської психіки (як універсалії мови, наприклад), або виступають як універсальні схеми символізації всього суцього на зразок певних завжди істинних формул. Такі ментальні структури (й духовність народу в цілому) не виникають заново з кожною природною або соціальною подією, вони постійно відтворюються, виступають як цілісність, яка увесь час розгортається в самій собі, зберігаючи себе як ціле. Якими є фактори, що формують фундаментальні архетипічні ментальні структури нації, національну ментальність?

Щільно пов'язаними з поняттям національної ментальності є такі поняття соціальної філософії як: етнічна психологія, національна психологія, національний характер, національні архетипи, мова, самоврядні потенції української ментальності, природно-географічне середовище існування нації, етнічні "первені" (Ю.Липа), соціопсихічні складники українського національного характеру й інші. Феноменами, що ховаються за цими поняттями визначаються суттєві для розуміння національної ментальності риси й особливості соціально-психологічного (психокультурного) життя народу, які репрезентують принципи життєдіяльності даного народу, обумовлюючи типові для нього способи поведінки. Названі явища висвітлюють основні чинники, що формують національну ментальність, виявляють фактори та їх дію, які створюють засади для її формування.

"Етнічна психологія" як термін соціальних наук вживається головним чином у двох значеннях: для визначення особливостей психологічного (психокультурного) життя народу, його соціальних угруповань та індивідуальних представників та для позначення кола проблем, що мають вивчати соціально-політичні науки в галузі психології народу [7, 39].

В обох випадках йдеться про одне й те саме реальне явище – про психологічне навантаження та психокультурну діяльність конкретної нації в різних сферах суспільного життя народу, про засади його духовної творчості в різних її проявах – господарство, духовна культура, побут, фольклор, наука, сімейно-шлюбні відносини, специфіка форм права та державно-громадського устрою тощо. Психологічні особливості індивідуально-групових представників різних народів розповсюджуються "на екран" всього народу (індивідуальна психологія, відображена на екрані цілого народу).

Як об'єктивний феномен етнічна психологія виявляє себе в різноманітних соціально-психологічних якостях та нормах життя народу, його психоетнічних та соціопобутових орієнтаціях, а також звичаях та традиціях психоспецифічної забарвленості. Психічне життя різних націй має бути різним, воно не може бути "однаковим", певна річ існує етнопсихологічна диференціація "мрій та дій" різних народів.

Виявлення особливостей соціопсихічного життя національних суспільств, виходячи із характеристик етнічної психології, це завдання соціально-філософської науки є актуальним і для сучасної України.

Близькими явищу етнічної психології, як "згустки" національної історії, є явища національної психології та національного характеру. Як органічна складова ментального феномену, вони виступають одночасно й факторами, які його формують.

Національна психологія – це «комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених рис і якостей національного характеру, почуттів, темпераменту, національних потреб та інтересів, ціннісних орієнтацій і національних стереотипів та інші, що формуються під впливом специфічних матеріальних умов життя, побуту, класових і етносоціальних відносин, екологічного середовища, яке оточує націю» [8, 102].

Національний характер – це «спосіб світовідчування, притаманний національній спільноті. Він виявляється передусім у сукупності соціально-психологічних рис (установок, стереотипів поведінки), які репрезентують ціннісні відношення до світу, традиції, звичаї, принципи життєдіяльності даного народу». [9, 112].

Відзначаючись цільністю, національний характер є водночас динамічним утворенням, в якому взаємодіють певні тенденції, часто неоднозначні, вони нерідко продукують достатньо строкату й суперечливу єдність. Спираючись на поняття національного характеру, про англіїців, наприклад, кажуть, що вони «люди спокійного розуму» (Х.Ортега-і-Гассет) [10]. М.Гоголь – у статті з історії України – змальовуючи національний характер українського народу, пише: «в ньому дивовижно зіштовхнулись дві протилежні частини світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обережність та азійська безтурботність, простодушність та хитрість, сильне діяльне начало та превеликі лінощі й млість, потяг до розвитку й вдосконалення – і між тим намагання здаватися таким, що зневажає досконалість» [11, 67].

Національна психологія, і національний характер як її елемент, яки сукупність стійких психологічних особливостей людей, складаються й проявляються в їх діяльності та спілкуванні, в способах їх поведінки, включають в себе національні почуття, певні погляди та уявлення, смаки і звички, риси характеру, повір'я та забобони, і обов'язково – певні засади, що відтворюють принципи та механізми життєдіяльності людей. Вони накладають суттєвий відбиток на психічне "обличчя" представників певного етносу, мають значний вплив на долю народу.

Феномен національної психології належить до суспільно-культурної сфери, він тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народу. Після того, як національна психологія скристалізовується, вона виявляє чималу стабільність.

Відомо, що основними чинниками, що формують національну психологію та національний характер, є: геопсихічні (вплив природних умов, тобто географічні, геокліматичні параметри існування нації), расові, соціально-історичні, соціопсихологічні (зокрема, соціально-демографічні фактори) та культурно-морфологічні. Етнічно-расові та геопсихічні чинники вважаються такими, що діють переважно на ранніх етапах формування нації. Вони у багато чому визначають міфологічне сприйняття світу та його знакову символіку представниками конкретних націй. Решта чинників формуються, перебувають у процесі розвитку, трансформуються, зникають протягом усієї історії нації.

Становлення ментальності обумовлюється і особливостями природного середовища проживання етносу, тобто клімату, ландшафту, розмірів території, особливостей ґрунтів, фауни, флори і таке інше, що зумовлює стереотипи поведінки людей та форми суспільної свідомості. Географічні умови становлення, розвитку та існування певної нації лежать у підвалинах формування засад національної ментальності. «Український менталітет є результатом відображення специфіки взаємодії українців з природними та геокліматичними умовами існування і співіснування, що склалися історично» [12, 65]. Природні умови середовища проживання доповнюються соціокультурними факторами історичного існування нації. Ментальність постає «інтегральною характеристикою психічного життя людей певного етносу, котра визначає своєрідність бачення цими людьми навколишньої, зокрема природно-географічної, дійсності та зумовлює специфіку форм реагування й поведінки» [13, 180].

Важливими є і соціально-демографічні фактори впливу на ментальність. Це, в першу чергу: такі, що пов'язані з рівнем соціально-економічного розвитку суспільства (рівень розвитку продуктивних сил суспільства, статеві-віковий склад населення, кількісний і якісний склад трудових ресурсів, рівень безробіття в суспільстві, умови для активізації ділової активності людини, розвиток соціально-побутової інфраструктури); такі, від яких залежить соціально-демографічний статус і фізичне здоров'я населення (стать, вік, сімейний стан, освітній рівень, місце проживання, забезпеченість житлом, соціальне положення, фізичне здоров'я); такі, що визначають соціально-психологічні властивості людей (життєві цільові установки, схильності й звички, віросповідання, комунікабельність та здатність до адаптації, ступінь лояльності існуючому політичному устрою, зовнішній вигляд, рівень розвитку самодисципліни); такі, що визначають творчі здібності людей (загальноосвітня і спеціальна підготовка; здатність освоєння нових знань й технології, економіко-правова та політична інформованість, ділова активність, прагнення лідерства, неординарність у прийнятті рішень,

уміння виконання трудових функцій на рівні міжнародних стандартів, дотримання дисципліни та самодисципліни). [14, 58].

Культурно-морфологічним фактором, щільно пов'язаним з національною психологією, виступає мова. Мовна свідомість, система прийомів руху національної думки, поряд з виконанням основної функції мови – засобу спілкування, є особливим різновидом національного освоєння світу, своєрідним тлом проблематики ментального.

Залежність психічної, розумової та практичної діяльності людей від мови розуміється як залежність мислення, світогляду і поведінки людей від прийнятих форм слововживання, якими вони висловлюють свої думки і почуття. Як «перша моделююча система, перший спосіб репрезентації реальності в духовному світі, мовна свідомість водночас виступає як форма опредмечення людської психіки, з її раціональними та емотивними реакціями на світ» [15, 86]. До сутності мовної свідомості належать і специфічні прийоми смислоутворення, що також є підвалинами ментального.

Рідна мова закладена в людині генетично, є національним генетичним кодом.

Етнічна психологія, національна психологія, національний характер, – якщо формування феномену національної ментальності розглядати через них, – співвідносяться із таким поняттям соціальної філософії, як «національні архетипи» [16, 114].

Національні архетипи є певними моделями, алгоритмами, пресупозиціями, комплексами образів, що структурно утворюють певні прототипи (мислення, почувань, світоглядних орієнтирів, *діяльності*). Вони виступають показниками фундаментальності результатів економічного, соціального і культурного процесу національних культур, є факторами формування фундаментальних змістовних характеристик національної ментальності.

Архетипічними утвореннями в українській національній ментальності в різних дослідженнях різних періодів, в творах філософів й письменників, в працях науковців називалися: намагання злитися з буттям, увійти до його складу як протизага прагненню піднятися над життям у вищі виміри ідеальних сфер (М.Гоголь); акцентоване значення в інтелектуальному житті практичних та моральних аспектів духу (П.Куліш); не формалізм розуму, а «філософія серця» як принцип індивідуальності й джерело людяності (П.Юркевич), як мікросвіт внутрішньої людини, що втілює Бога (Г.Сковорода), як шлях до ідеалу і гармонії з природою, світом (Т.Шевченко), як ключ до «господарства душі», її мандрівок у вічність, сферу добра, краси, пуття (М.Гоголь); заперечення панування загального над індивідуальним, відстоювання права людини бути носієм вільного духу («вогневої душі» козаків, наприклад); архетип вільної індивідуальності та особистісного завоювання світу й інше. Приналежність Україні природно-географічних умов землеробських народів спричинила в українській національній ментальності появу архетипів Природи, «Доброї Матері Землі» як резонаторів „Я” людини. Але народження Київської Русі на великому степовому океані «зовнішньої безодні» вимагало протиставлення їм «розумної йокумени» – і «землеробський» фактор національної ментальності доповнюється архетипом «боротьби за оволодіння степом та за встановлення на ньому хліборобської культури» [17, 32-33] в ситуації «пограниччя» між «цивілізацією плуга» та «цивілізацією степу». Пізніше цей архетип трансформується в архетип протидії «політичному, духовному, культурному й фізичному насильству задля збереження свого уже освоєного соціокультурного простору» [18, 111].

Складовою національного генетичного коду українського народу є також так звані самоврядні потенції української ментальності [19, 134], своєрідні внутрішні потужні творчі рушійні сили національного суспільного поступу.

Вони формували, з одного боку, психологію працюючого господаря, хлібороба з його одвічним потягом до землі (що, наприклад, знайшло відображення в яскравих художніх образах одного з національних шедеврів – кінофільму О.Довженка «Земля»), здатність навіть за найнесприятливіших умов знаходити різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання. Цей сплав виникає в ментальності українців внаслідок обставин, за яких чекати допомоги було нівідкіль, і відтак доводилось самим собі давати раду, боротися за виживання. Життєздатність цієї потенції стверджують не лише жителі корінних українських земель, а й українці, яких доля розкидала по різних світах. До того ж, і нинішні надії на справжнє відродження України політики пов'язують саме з землею та її традиційним господарем – селянином-хліборобом.

З іншого боку, унікальною рисою, якою доля наділила українців, є бажання свободи, стихія вільної самодіяльності особистості. Її виникнення пов'язане з тим, що Україна з давніх-давен «знати не хотіла ні царя ні пана» (М.Костомаров). Геополітичне положення краю, на думку філософа С.Кримського, спричинило незасвоєння українським етносом однієї з основних засад візантизму – панування загального над індивідуальним. І як наслідок: «На авансцені історії України завжди були люди вільного ратного духу, з яких ніхто не бажав бути глядачем світової драми – кожен конче прагнув стати її актором» [20].

Самоврядні потенції української ментальності є невід'ємною часткою історичного «образу» українського народу. Вони лежать в підвалинах формування базових рис української національної ментальності.

Крім самоврядних потенцій української ментальності, факторами її формування є соціопсихічні складники українського національного характеру [21]. Їх виводять із соціопсихічної структури української нації (її чотирьох типів: нордійського, понтіїського, динарського і остійського) [22]. Кожному з цих типів притаманні певні властивості, що за давніх часів суспільного розвитку України віддзеркалювали здібності та роль в житті певних соціальних верств населення. Так склалися відповідний цим верствам населення тип звичок, виховання, поведінки, психології, характеру. Наприклад, для нордійського типу характерними є витривалість, правдолюбство, сила волі, пильність, любов до порядку, впевненість у собі, розсудливість, цінування власної свободи, відданість більше громадській ідеї ніж своїй родині.

Співвідношення всіх чотирьох типів в українській історії не було однаковим. Нині 44% українців – це динарський тип, 27% – остійський, решта 29% – мішанина цих двох типів і лише незначна кількість понтіїського та ще менше нордійського типу, вважають деякі науковці [23, 138].

Крім поданої вище системи соціопсихічних складників українського національного характеру існує ще одна класифікація складових українського національного характеру (за Ю.Липою) [24, 57].

У відповідності до неї, на формування українського національного характеру (а, отже, й ментальності) чинили вплив різні етноси, які протягом тисячоліть жили в Україні. Серед них є так звані «первені» (термін Ю.Липи), як основні етнічні компоненти будь-якої нації, та доміси, тобто незначна кількість іноетнічних генів; і за законом Менделя, доміси є менш вартісними, ніж первені, тому вони дуже швидко виключаються. Ю.Липа називає чотири складові пракультури, які сформували характер українського народу – трипільський, понтіїський, готський та київсько-руський.

Трипільська пракультура залишила у спадок українцям терплячість, мовчазну відвагу, скромність, обережність, наполегливість у досягненні мети та уміння стійко сприймати невдачі; від трипільської цивілізації в українців психологія хлібороба і повага до жінки, до батьків, родинні звичаї і демократичний суспільний устрій. Від новітньої понтіїської пракультури українці успадкували відважність, заповзятливість, творчий дух, тягу до краси; завдяки ній індивідуалізм українця протистоїть стадності (хоча відданість улюбленій справі спонукає його знаходити партнерів і однодумців, звідки тяга українця до різних спілок, коаліцій, єдностей тощо). Готські впливи сучасними вітчизняними дослідниками вважаються несуттєвими. Київсько-руський первень сформував в українців усвідомлення своїх політичних традицій, дух волелюбності й національної гордості.

Зокрема, наприклад, така риса національної психології, як те, що українці дуже неохоче вступали у шлюб з представниками інших етносів, особливо рідко вступали у шлюб із чужоземками українські чоловіки. Вона пов'язана з тим, що кочові етноси (татари, половці, печеніги, монголи) додали українцям абсолютну ненависть до руйнівників, насильників, грабіжників, до осіб із низьким рівнем культури у порівнянні з осілим людом. Єврейські доміси додали до психології українців деякі посередницькі здібності. Серед характерних рис, притаманних українській національній ментальності, є емоційність, чуттєвість, сентиментальність. Вона є вже власне українським варіантом ментальної риси. Українська емоційність, мрійництво, «кордоцентричність» – характеризує нас не як мрійників уяви; це є "дійове" мрійництво, або емоційне мрійництво, що супроводжує мислення, діяльність людини, як їх свого роду специфічний "коефіцієнт" індивідуального бачення й комфорту. При розумі, логіці, пам'яті й волі, українська емоційність може стати національно-творчою силою.

Особливості та специфічні риси національної ментальності пізнаються, коли нації вивчаються через порівняння конкретних явищ культури, соціально-економічного життя, побуту, традицій, внаслідок чого національна самобутність виявляється як визначення специфічних сполучень властивих всім націям, загальнолюдських рис, принципів, якостей.

Названі вище, й інші, фактори формування особливостей української національної ментальності відтворюються кожного разу в процесі розкриття її змістів, при першій потребі вони включаються до роботи. З давніх-давен універсальні, космічні за значенням, життєві принципи (власну ментальну матрицю) український народ зберігає в своїй національній пам'яті. Бо, як стверджував В.Соловйов, «ідея нації є не те, що вона думає про себе у часі, а те, що Бог думає про неї у вічності».

Як висновок, слід зазначити, що при соціально-філософському аналізі ментального феномену треба виходити з того, що ментальність не становить собою самодостатньої сутності, не існує поза суспільним суб'єктом. Вона постає як властивість національного соціального суб'єкта виявляти самобутність й неповторність в усіх сферах суспільного життя і людської діяльності. Характеризуючи національний соціальний суб'єкт, ментальність надає йому індивідуальних рис і робить його соціальною особистістю. Як така, ментальність стоїть в одному ряду з феноменами, що репрезентують духовність і дух особистісного та суспільного життя людини, отже, відповідно до своєї природи, ментальність пронизує всі різновиди й форми існування національного соціуму, є невід'ємною частиною його змісту. Через це дослідження національного ментального феномену має якнайширші наукові перспективи, зокрема, ще не один раз він стане предметом цікавих філософських дискусій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див., напр.: Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию "стиля жизни" к "культурной истории повседневности" // Одиссей. Человек в истории. 2000. – М., 2000; Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994; Bourdieu P. Zur Soziologie der symbolischen Formen. – F.a M., 1970; Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М., 1994.
2. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии. – Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. Вып. 1. – М., 1989; Гуревич А. Послесловие. – В кн.: Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М., 1992.
3. Проблеми теорії ментальності / Ін-т філософії НАНУ. – К.: Наукова думка, 2006.
4. Кримський С. Запити філософських смислів. – К.: Вид-ць Парапан, 2003.
5. Пролеєв В.С. Духовность и бытие человека. – К.: Наук. думка, 1992.
6. Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття. – К.: Сфера, 1997.
7. Вавзар І. Етнічна психологія (етнопсихологія) // Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К., 1996.
8. Римаренко Ю. Національна психологія // Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К., 1996.
9. Табачковський В. Національний характер // Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К.: Генеза, Довіра, 1996.
10. Овчинников В.В. Корни дуба: Впечатления и размышления об Англии и англичанах. – М., 1980.
11. Цит. за: Воропай О. Звичаї українського народу. – Т. 1. – К., 1991.
12. Коломінський Н.Л., Львовичкіна А.М. Етнопсихологія українців // Україна на зламі тисячоліть: історичний експурс, проблеми, тенденції та перспективи: Г.В.Щокін, М.В.Попович, М.С.Кармазіна та ін.: За заг. ред. Г.В.Щокіна, М.Ф.Головатого. – К.: МАУП, 2000.
13. Огірчук В.Г. Традиції та інновації у формуванні українського менталітету // Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред.. Б.В.Попова. – К.: Товариство "Знання", КОО, 1998.
14. Богиня Д.П., Семикіна М.В. Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики. – К.: "Шторм", 2003.
15. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: Парапан, 2003.
16. Кримський С. Національні архетипи // Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К., 1996.
17. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
18. Павлюк С. Хто він, зарубіжний українець? // Віче. – 1993. – № 4.
19. Горбатенко В. Самоврядні потенції української ментальності // Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К., 1996.

20. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
21. Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К., 1996.
22. Вони описані в працях Ю.Липи, О.Кульчицького, В.Липинського, І.Раковського, Р.Ецдика та інших.
23. Лозко Г. Соціопсихічні складники українського національного характеру // Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К., 1996.
24. Лозко Г. Етнічні складники українського характеру (за Ю. Липою) // Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К., 1996.